

‘Subjectum Anatomicum’

*Ontleedkunde, cultuur en wetgeving. Een vergelijking tussen
Nederland en Groot-Brittannië in de negentiende eeuw*

Bachelorscriptie 27 Januari 2014

door

Marloes Bontje

geschreven in het kader van

Onderzoeksseminar III

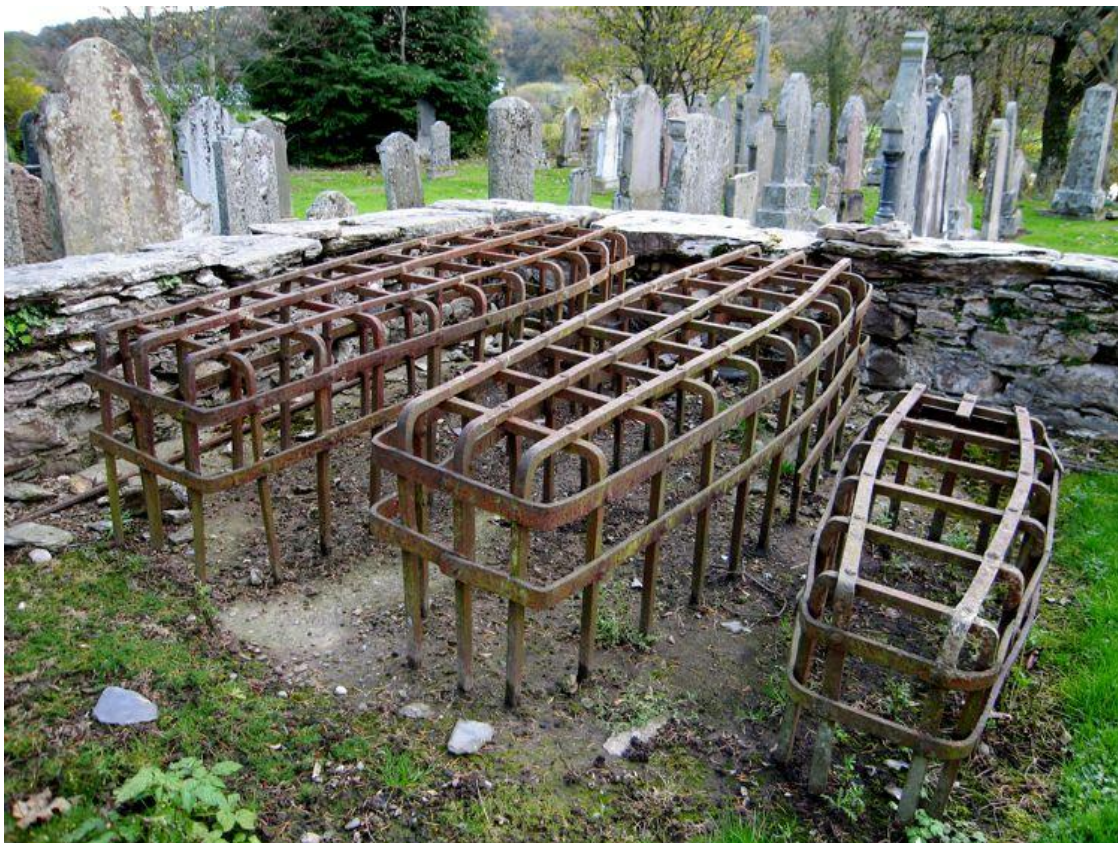
Criminal Minds

W. Ruberg

INHOUD

Inleiding	3
Hoofdstuk 1: Groot-Brittannië	
1.1 ‘A fate worse than death’: ontleding als straf	7
1.2 Bodysnatching en resurrection men: een probleem voor de hele gemeenschap	9
1.3 ‘Safety for the death’: oplossingen en alternatieven	10
1.4 De staat als verantwoordelijke: de wetgeving als redding	12
Hoofdstuk 2: Nederland	
2.1 Het beeld van ontleedkunde	15
2.2 Bodysnatching in Nederland?	17
2.3 Het <i>Subjectum Anatomicum</i> en de leverancier	18
2.4 Tekorten, noodtoestanden en oplossingen	19
Hoofdstuk 3: Analyse en Conclusie	
3.1 Imago en sentimenten over de ontleedkunde	23
3.2 Oplossingen voor het lijkentekort	24
3.3 Dynamiek van ‘Culture of dissection’	25
Literatuur	27

INLEIDING

Afbeelding 1: Mortsafes op de begraafplaats in Logierait, ten noorden van Perth, Schotland.¹

Wie in Schotland een bezoekje brengt aan de begraafplaats in Logierait stuit op dit drietal bizarre ijzeren constructies. Het aanzicht hiervan wekt ongetwijfeld de nieuwsgierigheid op; wat is de functie van deze kooien? Vanaf het moment dat de functies van culturele gebruiken worden vergeten is de weg vrij voor fantasie en volkslegendes. Een regelmatig gehoorde uitleg is dat deze kooien wellicht geplaatst waren om te voorkomen dat de dode terugkomt als vampier of zombie. Het omgekeerde blijkt het geval: de overleden persoon heeft zelf de kooi laten plaatsen. De kooien, *mortsafes* genaamd, functioneerden als preventieve maatregel tegen lijkenroof. Vanaf de zeventiende tot het einde van de negentiende eeuw hadden verscheidene landen in Europa en Noord-Amerika te kampen met illegale ontvreemding van onlangs begraven lichamen.

De gestolen lichamen dienden een voor ons onverwachts doel: de doden fungeerden namelijk als materiaal voor anatomisch onderwijs. In deze tijd was de mogelijkheid om het lichaam vrijwillig af te staan aan de wetenschap nog lang niet aan de orde. De toename van lijkendiefstal in de negentiende eeuw hield verband met een toenemend gebrek aan legaal

---

¹ Bron afbeelding: University of Aberdeen, 'Digital Echoes Of The Resurrection Men'. (versie november 2013) <http://www.abdn.ac.uk/talpa/bodysnatchers/Welcome.html> (7 november 2013)

lesmateriaal. Voorheen werden lichamen van opgehangen misdadigers gestolen, gekocht of op verzoek van de wet doorgesluisd aan medische scholen. Tegen het einde van de achttiende eeuw ontstond er een groeiend probleem: er was aan de ene kant een gebrek aan lichamen van dode misdadigers en aan de andere kant een toename van het aantal medische studenten. Door de opkomst van anatomische privéscholen schoot de ‘lijkenmarkt’ tekort. Het verkrijgen van lesmateriaal werd steeds lastiger. De lijkentoevoer was namelijk gebonden aan afstand en geld. De afstand tussen lijk en ontleedzaal kon niet te groot zijn: de kans bestond dat het lijk bij aankomst vergaan of incompleet was. Transport via de trein bood uitkomst voor dit laatste probleem, maar het treinverkeer kwam pas echt op gang na de jaren ‘40 van de negentiende eeuw. Bovendien waren bassins en middelen om lichamen langer goed te houden tot het einde van de negentiende eeuw nog erg duur. Het was dus van belang dat het leveren van lijken snel gebeurde en dat de leverancier bij voorkeur dicht bij de anatomieschool lag. Een ander probleem was dat de ontleedkundige lessen en examens in de winter werden gehouden. Dat hield verband met de temperatuur en het ontbindingsproces. Doordat de concentratie in de winter lag, was er een tekort aan lichamen tijdens de onderwijsperiode van oktober tot april. Ten derde speelde de financiële kant altijd een rol. Hoe meer transport nodig was, hoe meer kosten dit met zich meebracht.

Het tekort aan lesmateriaal speelde niet alleen in het Verenigd Koninkrijk; ook landen zoals Ierland, de Verenigde Staten, Oostenrijk-Hongarije en Duitsland kampten hiermee. In de negentiende eeuw stond men in deze landen te springen om een oplossing. De problemen in Engeland en Schotland zijn uiteindelijk onderwerp geworden van kranten, politieke opinie en volkslegendes.

‘Subjectum Anatomicum’: een vergelijking tussen Nederland en Groot-Brittannië in de negentiende eeuw

Het stelen van lijken werd in de Engelstalige landen bekend onder de term ‘bodysnatching’ en kwam met name voor in de Verenigd Koninkrijk, Ierland, de Verenigde Staten en Canada. Vooral in de Schotse regio waren de bodysnatchpraktijken berucht. Het fysieke overblijfsel hiervan is onder andere het grote aantal mortsafes dat vaak nog op de Schotse kerkhoven te vinden is. Interessant is dat in Nederland zulke graven niet aanwezig zijn. Waarom dit in onze funeraire cultuur afwezig is, is een boeiende vraag en vormt de aanleiding van dit onderzoek. Ik zal de vraag beantwoorden waarom de praktijk van bodysnatching met name in Groot-Brittannië voorkwam, maar uitbleef in Nederland. Het is bijzonder opvallend dat de meerderheid van de literatuur over bodysnatching ingaat op de Britse problematiek. Het meest complete onderzoek naar bodysnatching, de Anatomy Act en de nasleep hiervan is gedaan door Ruth Richardson (1987). Verder is er in andere landen onderzoek gedaan naar de herkomst van lijken voor anatomiescholen. Zo deed Tatjana Buklijas (2008) een soortgelijk onderzoek naar de Weense anatomiescholen en zijn er meerdere Duitse onderzoeken naar de herkomst van menselijke kadavers verricht (Stukenbrock, 2001) (Wagener, 1995), (Piechocki, 1965).² Wat tot dusverre ontbreekt aan de geschreven literatuur is een onderzoek naar de

---

² Zie: Tatjana Buklijas, ‘Cultures of Death and Politics of Corpse Supply: Anatomy in Vienna’, 1848–1914, *Bulletin of the History of Medicine*, , (Fall 2008), pp. 570-607

Zie: enkele Duitse onderzoeken: Karin Stukenbrock, “*Der zerstückte Körper*”: zur Sozialgeschichte der anatomischen Sektionen in der frühen Neuzeit (1650–1800) (Stuttgart, 2001); Silke Wagener, “. . . wenigstens

Nederlandse situatie.

De aanvankelijke vraag waarvan mijn onderzoeksvraag is afgeleid luidde: hoe kwam Nederland tussen 1550 en 1900 aan de lichamen voor anatomisch onderzoek en hoe verhoudt dit zich met andere landen? Het onderzoek zou echter te breed worden wanneer uitgebreid op de situatie van andere landen zou worden ingegaan en alle medische en anatomische ontwikkelingen van deze tijdspanne zouden worden behandeld. Daarom is gekozen voor een verdere afbakening. De Britse situatie is al vaker helder gedocumenteerd en kent een oplossing (de Anatomy Act). Zodoende is er gekozen voor een vergelijkend onderzoek tussen Nederland en Groot-Brittannië. Omdat de bodysnatchingproblematiek en de oplossingen hiervoor allen vallen in de negentiende eeuw vormt dit de meeste interessante periode om ook de Nederlandse situatie onder de loep te nemen. Ik wil benadrukken dat over de Nederlandse situatie tot zover geen onderzoek is gedaan. Echter, ons land kent wèl een lange en toonaangevende traditie in anatomisch onderwijs. Dit laatste gegeven was voor mij doorslaggevend om Nederland als case-study te kiezen.

Bij het gebrek aan bestaande literatuur over de Nederlandse situatie, moet ik mij op een zo breed mogelijk wijze richten op primaire bronnen. Bij het onderzoek naar Groot-Brittannië is er een geheel ander soort bronnen beschikbaar dan bij Nederland. In tegenstelling tot de Britse situatie ontbreken voor Nederland archeologische en juridische bronnen. Communicatie over 'lijkenaanvoer' is gering en wellicht in Nederland nooit belangrijk genoeg geacht om te archiveren. Over Amsterdam en Groningen heb ik geschreven informatie kunnen achterhalen. Een bron die ik ook niet uit de analyse wil laten zijn de anatomische lessen van Rembrandt en andere collega's. Deze schilderijen zijn een uniek cultuurhistorisch overblijfsel van de Nederlandse ontleedcultuur en lenen zich tevens als primaire bron.

. Het werkstuk is opgedeeld in drie hoofdstukken, waarbij in de eerste twee achtereenvolgens de situatie van Groot-Brittannië en Nederland uiteen wordt gezet. De cultuurgebieden Groot Britannie en Nederland zijn aan dezelfde set deelvragen onderworpen. Per land wordt eerst beantwoord wat de sentimenten omtrent ontleedkunde waren. Vervolgens wordt er beschreven hoe de plegers van anatomie lijken verkregen en of hier problemen bij kwamen kijken. De vraag hierna draait om de oplossing van de problemen en of de wetgeving hierbij een rol heeft gespeeld. De eerste twee hoofdstukken dienen als een aanloop tot het derde hoofdstuk waarin een analyse volgt over in welke opzichten de situatie in Nederland verschilt met die in Groot-Brittannië.

‘Cultuur van dissectie’

Eerst wil ik nog kort ingaan op de achtergrond en et ‘discours’ van de geschiedenis van ontleding. Welke culturele waarden worden aan ontleding gehecht door de eeuwen heen? Jonathan Sawday spreekt in zijn boek *The Body Emblazoned* (1995) ook wel van een "culture of dissection" (ontleedcultuur/culturen): een term die ik hier ook wil introduceren. Zo zien we dat er vanaf de Renaissance tot aan de negentiende eeuw eenzelfde morbide en wetenschappelijke fascinatie voor het dode lichaam heeft bestaan, maar dat de ontleding zelf

---

im Tode der Welt noch nützlich und brauchbar.’ Die Göttinger Anatomie und ihre Leichen,” *Göttinger Jahrbuch*, , 43,(1945) 63–90; Werner Piechocki, “Zur Leichenversorgung der halleischen Anatomie im 18. und 19. Jahrhundert,” *Acta Historica Leopoldina*, 2 (1965), 67–105.

in verschillende westerse landen een andere lading had. In Groot-Brittannië is ontleding sterk verbonden met een straf voor de misdadiger die de ergste misdaad had begaan: moord. De ontleding werd gezien als tweede gedeelte van de doodstraf: niet alleen werd het lichaam gestraft maar ook de 'ziel'. Het ontlede, incomplete lichaam dat hoogstwaarschijnlijk niet christelijk begraven werd en niet verenigbaar zou zijn met God tijdens de wederopstanding was de horror en bron van stress, ook nog voor menig mens in de achttiende en negentiende eeuw. Michel Foucault introduceerde in 1975 in *Discipline, Toezicht en Straf. De Geboorte van de Gevangenis* de term “straffen van de ziel” nadat hij aan het eind van de achttiende eeuw een duidelijke omslag in strafcultuur bespeurde. De omslag was onder andere geïnspireerd door de nieuwe veelal ‘Franse’ humaniserende houding. Lijfstraffen raakten meer en meer 'uit' en het straffen van de ziel, door bijvoorbeeld een langdurige eenzame opsluiting, werd steeds vaker de norm.³ Hoewel Foucault in zijn werk niet op ontleding als straf terugkomt, wil ik er op wijzen dat ontleding als onderdeel van straf - in Engeland in de First Anatomy Act in 1752 strafrechtelijk vastgelegd - de ontbrekende overgang vormt tussen straffen van het lichaam en dat van de ziel. Een 'humanisering' van deze straf en de straf 'gibbeting' (dode misdadigers publiekelijk laten ontbinden) komt pas in de jaren '30 van de negentiende eeuw op gang.

Van een zeer publieke aangelegenheid naar een gesloten en discrete, medische noodzaak: dit was een tweede belangrijke verschuiving in de negentiende eeuw. In de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw werd de ontleding nog in openbare anatomische theaters gehouden ter lering en vermaak. In de loop van de negentiende eeuw werd dit als primitief en onontwikkeld beschouwd en werden ontledingen in afgesloten laboratoria verricht.⁴ Publieke secties waren voortaan weggelegd voor de bijzondere gevallen, zoals het uitwikkelen van uit Egypte meegenomen mummies.

Een derde belangrijke ontwikkeling vangt aan in de tweede helft van de negentiende eeuw. In veel westerse landen worden grote stappen richting de verbetering van de volksgezondheid gemaakt. Bewuster van de bacteriën, besmettingsgevaar en opgeschrikt door massale cholera-epidemieën zetten overheden zich op aanraden van de hygiënisten in om de gezondheid te verbeteren. Instanties, ziekenhuizen en rioleringen worden op- of heringericht. Ook de wetgeving gaat op de schop. Lijkenroof en openbare ontledingen passen niet meer bij deze houding, noch het openbaar laten wegrotten van lichamen van misdadigers. De afschaffing van de eerste Anatomy Act en gibbeting en de invoer van de tweede Anatomy Act in de jaren '30 zijn de voorlopers van deze nieuwe houding tegenover gezondheid.

---

³ Michel Foucault, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, (Historische Uitgeverij, Groningen, 1989) 28.

⁴ Christine Quigley, *Dissection on Display*. (Jefferson, 2012) 15

HOOFDSTUK 1

Groot-Brittannië

Afb. 2. Vesalius steelt een lijk van de galg.⁵

1.1 'A fate worse than death': ontleding als straf

Het stelen van lichamen was niet per definitie een Brits en negentiende-eeuws fenomeen. De afbeelding hierboven toont een jonge Vesalius die een lijk steelt van een galg in Parijs.⁶ Het was een omslachtige en vaak illegale manier om aan studiemateriaal te komen. Om onduidelijkheden te voorkomen en de daad uit de illegaliteit te trekken vroegen chirurgijns-gilden en later de universiteiten dan ook al gauw via hun staatshoofd om een regeling. In het Verenigd Koninkrijk voegde in 1540 koning Henry VIII op verzoek van zijn arts Thomas Vicary de vereniging van barbieren (the Company of Barbers) samen met het chirurgijns-gilde (the Guild of Surgeons). Vanaf nu mochten chirurgen zich uitsluitend toeleggen op chirurgie en de barbiers alleen op tandheelkunde. In het document van de koning stond bovendien dat the Company vier lichamen van geëxecuteerden mocht ontleden per jaar.⁷ Later zouden hier nog twee lichamen aan toegevoegd worden. De gilden, die naderhand

⁵ Bron afbeelding: 'Vésale et son ami Gemma à Montfaucon'. Houtgravure uit *Les Belges illustres*, dl.3, (Brussel, 1844)

⁶ Vesalius had complete lijken nodig om tot een vollediger begrip van het menselijk lichaam te kunnen komen - een begrip dat een nieuwe standaard zou worden. Zie: David J. Rothman, Steven Marcus, Stephanie A. Kiceluk, *Medicine and Western Civilization*, (Rutgers University Press, New Jersey, 1995) 54.

⁷ Harold Ellis, *The Cambridge illustrated history of surgery*, (Cambridge University Press, New York, 2009) 37-48. De originele toezegging luidde als volgt: "maie have and take without contradiction foure persons condempned adjudged and put to death for feloni ... for anatomies ... to make incision of the same deade bodied

in Engeland, Schotland en Ierland overgingen tot de titel 'Royal College Of Surgeons', wisten in de loop van de eeuw het monopolie in de ontledkundige praktijk niet te behouden. Er kwamen ook privéscholen die les gaven in de anatomie. Meer studiemateriaal was gewenst.

Om pogingen tot moord preventief af te schrikken besloot de Britse overheid in 1752, met een wet die later als 'The First Anatomy Act' door het leven ging, tot strengere, dubbele strafmaatregelen.⁸ Na de doodstraf werden lijken als onderdeel van de doodstraf voor sectie doorgesluisd.⁹ Ophanging en ontleding werd een alternatief van de voorgaande dubbele straf waarbij de moordenaar tot 'gibbetting' werd veroordeeld, wat grofweg betekent dat het lijk buiten in een kooi werd opgehangen en ter afschrikking en schande publiekelijk wegrotte.¹⁰ Aan de ene kant was dubbel straffen geen nieuwigheid, doorgaans werden ter dood gebrachte misdadigers ook nog gevierendeeld en in Nederland is er zelfs een curieus geval bekend van een zelfmoordenaar die opnieuw ter dood werd veroordeeld waarbij zijn doodskist werd opgehangen aan een galg.¹¹ Aan de andere kant was deze dubbele straf de eerste straf waar bewust op het straffen van de ziel werd ingespeeld.

Het ondergaan van sectie was niet op een positieve manier ingebed in de Europese cultuur en zeker niet in Groot-Brittannië. Sterker nog, het werd gezien als een straf met een groot stigma. In de manier waarop het in de First Anatomy Act werd uitgedrukt: "The crime of murder has been more frequently perpetrated than formerly (..) and (...) it is thereby become necessary that some further terror and peculiar infamy be added to the punishment of death,"¹² kwam de houding tegenover ontleding duidelijk naar voren. Ontleding als straf was net zo'n erg lot als allerlei andere lijfstraffen waarbij het lichaam incompleet raakte en niet, zoals de christelijke traditie leerde, intact begraven werd.¹³ Een lichaam dat niet compleet was en niet begraven werd en dus geen leven in het hiernamaals kon beginnen, was een schrik voor veel mensen: het was een 'fate worse than death'.¹⁴ Het redden van een lichaam van het mes van de chirurg was overigens ook strafbaar gesteld in de Anatomy Act. Men riskeerde zevenjarige verbanning naar een van de Britse koloniën.

Ontleding bleek angstaanjagend, maar tegelijkertijd ook spannend en interessant. De publieke sectie van de crimineel trok namelijk niet alleen medici aan: gewone mensen kwamen om de tweede helft van de straf als spektakel te aanschouwen.¹⁵ De chirurgen werden door de First Anatomy Act uitvoerders van strafrecht – een rol die ze niet afsloegen. De nieuwe taak gaf hun de hoop op meer aanzien na jarenlang bekend te hebben gestaan als

---

for their further and better knowlage instruction in sight learnyng and experience in the sayd scyence or facultie of surgery' geciteerd uit: Christine Quigley, *Dissection on Display*, 37.

⁸ Christine Quigley, *Dissection on Display*, 42.

⁹ Old Bailey Online, 'Punishments at the Old Bailey Late 17th Century to the early 20th Century' (versie april 2013) <http://www.oldbaileyonline.org/static/Punishment.jsp#dissection> (10 januari 2014)

¹⁰ Voor het type straf 'gibbetting' lijkt geen Nederlandse vertaling te bestaan – het werkwoord To gibbet betekent ophangen.

¹¹ Mary Roach, *Stiff. The curious lives of human cadavers* (Viking, London, 2003) 25.

Rijksmuseum Collectie, 'De doodskist van Ledenberg wordt aan de galg gehangen, 1619, Simon Fokke, 1776' <https://www.rijksmuseum.nl/en/collection/RP-P-OB-80.901> (versie 10 januari 2014)

¹² Julia Bess Frank, 'Body Snatching: A Grave Medical Problem', *The Yale Journal Of Biology And Medicine* 49, (1976), 399-410. 400.

¹³ Christine Quigley, *Dissection on Display*, 37.

¹⁴ Ruth Richardson, , *Death, Dissection and Destitute* (Routledge & Keagan Paul, Londen/New York, 1987) 32.

¹⁵ Quigley, *Dissection on Display*, 20.

aderlaters en tandentrekkers. In praktijk kwam er van dit aanzien niets terecht; de chirurgen en anatomisten werden al snel gewantrouwd en geassocieerd met de meest gevreesde straf en de bodysnatchpraktijken die aan het beroep kleefden.

De First Anatomy Act betrof nadrukkelijk lichamen van moordenaars, omdat dit aantal niet extreem hoog was, was er alsnog een tekort aan lichamen. Bovendien loste de First Anatomy Act niets op voor diegene die anatomie buiten de Royal College Of Surgeons of de universiteit beoefende. De privéscholen vielen buiten de wet en hadden hierdoor geen recht op de lichamen van de ter dood veroordeelden.¹⁶ In Londen alleen al waren er tijdens het hoogtepunt van het tekort aan lesmateriaal in 1826 al twaalf anatomiescholen waar ruim 700 leerlingen onderwijs genoten.¹⁷

1.2 Bodysnatching en Resurrection Men: een probleem voor de hele gemeenschap

Het ongevraagd opgraven van lichamen heeft in de achttiende tot het begin van de negentiende eeuw relatief ongestoord kunnen plaatsvinden. In de jaren tien en twintig van de achttiende eeuw veranderde dit: het probleem van een tekort aan te ontleden lichamen kwam tot een hoogtepunt en het raakte ondertussen alle lagen van de bevolking. Aanvankelijk weken chirurgen en leerlingen nog uit naar publiekelijke galgen. Bij de galgen ontstonden opstootjes over de lichamen, werden beulen omgekocht of werden lichamen botweg van de galg getrokken en meegenomen. Toen dit ook geen afdoende bron was, werden pasbegraven lichamen uit graven gestolen, met name uit massagraven op begraafplaatsen van armen ('Potter's Fields') en armenhuizen ('workhouses'), tot er tenslotte een dieptepunt werd bereikt: moorden plegen om aan lijken te komen.

In de negentiende eeuw was er een geheel eigen economie rondom de lijken ontstaan. Meer dan een schop, lef en gehaaide ondernemingsgeest had men niet nodig om een *resurrection man* of een *sack-'em-up man* te worden. Het klusje was dan wel niet fris, de beloning kon extreem hoog uitvallen. Een bende van 4 of 5 mannen groef jaarlijks 400 lichamen op wat hen tussen de 1500 en 2000 Britse ponden opleverde. Daarbij was nog niet de prijs van tanden inbegrepen: het los doorverkopen van de tanden aan tandartsen kon al 60 pond opleveren. Zet dit af tegen het gemiddelde inkomen van een vakman van 9 à 30 shilling per week, ongeveer 1,5 pond, en het wordt helder waarom het stelen van lijken een gewild beroep was.

Er ontstonden al gauw allerlei concurrerende 'gangs' en verenigingen van lijkenstellers (bijvoorbeeld 'The Cooperation Of Corpse Stealers') die met hun klanten een zwarte markt in stand hielden. Er werden monopolies geclaimd door gangs op bepaalde begraafplaatsen en materiaal kopen van een ander dan je gebruikelijke *ressurrection man* werd niet in dank afgenomen. De bendes deden er alles aan om het de andere bendes onmogelijk te maken materiaal te verkrijgen. De *ressurrection men* gingen zelf behoorlijk ver om aan lichamen te komen. In 1827, in Great Yarmouth, huurde een stel bodysnatchers een huis vlakbij de begraafplaats om van daaruit te opereren.¹⁸

Niet alleen de steden zelf, maar ook de stadsbegraafplaatsen en parochiekerkhoven

---

¹⁶ BBC News, 'The body snatchers' legacy to medicine' (versie 12 december 2005)
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/4509648.stm> (5 januari 2014)

¹⁷ Ruth Richardson, *Death, Dissection and Destitute*, 54.

¹⁸ *Ibidem*, 83-84.

(‘Urban Burial Grounds’) - die in de grote steden opgeslokt waren en nu geen uitbreidingsmogelijkheden meer hadden – raakten aan het eind van de achttiende en in de negentiende eeuw overbevolkt. Begraafplaatsen waren zo vol dat lichaamsdelen werden opgegraven als iemand anders begraven werd. De armzalige staat van deze begraafplaatsen waren in het voordeel van de bodysnatcher, want er werden ondanks alles nog graven bij gegraven. Deze waren nooit diep en wanneer het een massagraf betrof had de lijkensteler in een klap meerdere lichamen. Veel mensen probeerden te voorkomen dat ze in deze rustoorden begraven werden, maar de meesten hadden weinig te besteden en konden zich geen plek op een andere begraafplaats veroorloven.¹⁹

Het meest verontrustende was dat niet alleen de doden maar ook de levenden slachtoffer konden worden. In de jaren '20 zorgde twee Ieren, William Burke en William Hare, voor een golf van angst in de omgeving van Edinburgh. Hun slachtoffers waren mensen die arm, ziek en goedgelovig waren. Ze werden door de mannen meegelokt, dronken gevoerd en verstikt.²⁰ Burke werd in 1829 gearresteerd en veroordeeld voor minstens 16 moorden.²¹ Medeplichtigen Hare en de arts waar beide Williams materiaal aan leverden bleven buiten schot. Ironisch genoeg is Burke ook op de sectietafel beland.²² Van zijn huid zijn enkele voorwerpen gemaakt en zijn skelet is bewaard gebleven en vandaag de dag nog te aanschouwen in het Anatomical Museum van de universiteit van Edinburgh.

Onafhankelijke anatomiescholen leunden vooral op de resurrectionisten en steunden hiermee een louche markt.²³ Er waren geruchten dat Schotse studenten onderwijs afbetaalden met lichamen in plaats van geld.²⁴ Als de docenten geen lichamen aanvoerden, werden de leerlingen ontevreden. Anonieme brieven werden aan de anatomieprofessoren geschreven met dreigementen dat men op het continent de studie voort zou zetten.²⁵ In plaats van voorzieningen voor het lijkentekort kwamen er aanvankelijk allerlei preventieve middelen op de markt die het ontvreemden van lichamen moest inperken.

1.3 ‘Safety for the death’: oplossingen en alternatieven

Vanwege het onveilige gevoel dat veel mensen ervoeren ontstond er een creatieve markt van beveiligingsmiddelen. Een van de eerste beveiligingsmiddelen waren de ‘cemetery guns’, die ik wegens een gebrek aan een officiële Nederlandse vertaling vanaf hier ‘grafwapens’ noem.²⁶ Deze vuurwapens werkten met een spandraad. Wanneer een levend organisme de draad verstoorde door te dicht in de buurt van het graf te komen werd het vuurwapen getriggerd. Het *Museum of Mourning Art* in de Verenigde Staten heeft zo'n wapen uit 1710 in haar collectie net als het Britse *Pitt Rivers Museum* in Oxford.²⁷ Deze laatste is zichtbaar op afbeelding 4 inclusief het originele waarschuwingsbord. Dit type vuurwapens dateert van het begin van de

---

¹⁹ Ruth Richardson, *Death, Dissection and Destitute*, 79.

²⁰ Ibidem, 131.

²¹ Het aantal van de moorden varieert van bron tot bron en ligt tussen de 15 en 20.

²² Science Museum, 'William Burke (1792-1829) and William Hare (1792/1804 - c. 1858?)' (versie onbekend) <http://www.sciencemuseum.org.uk/broughttolife/people/burkehare.aspx> (20 januari 2014)

²³ Ruth Richardson, *Death, Dissection and Destitute*, 104.

²⁴ Ibidem, 54.

²⁵ Arthur Marvell Lassek, *Human dissection : its drama and struggle* (Charles C. Thomas Publisher, Springfield, 1958) 121.

²⁶ Niet te verwarren met familiewapens die op een graf zijn aangebracht.

²⁷ Datum van het tweede bewaarde grafwapen is onbekend.

achttiende eeuw en was erg populair in de loop van deze eeuw, waarna het midden jaren 1820 in Engeland verboden werd. In de Verenigde Staten zijn deze wapens langer in gebruik gebleven, omdat lijkenroof hier later, tussen 1865 en 1890, haar hoogtepunt bereikte. Van deze periode zijn ook bronnen bekend over andere gepatenteerde uitvindingen die hoofd moesten bieden aan de problemen. Zo zijn er verschillende modellen grafortpedo's van Amerikaanse makelij op de markt gebracht.

Afb. 1. Mortstone, Kinghorn, Schotland.

Afb. 2 Interieur van een morthouse, Spy Nie, Schotland

Afb. 3. Coffin collar.

Afb. 4. Cemetery gun met origineel waarschuwbord Pitt Rivers Museum. Oxford.

Grafwapens raakten in Groot-Brittannië al voor het verbod op deze wapens uit zwang. IJzeren grafkisten en mortsafes werden de gebruikelijke manieren om het graf te beschermen. Waarschijnlijk niet zozeer omdat dit goedkoper was: de luxueuze kisten en mortsafes waren voor de bovenlaag van de bevolking.²⁸ Zo werd de *patent coffin* – een ijzeren kist uitgevonden door Edward Bridgman en gepatenteerd in 1818– een rage, maar alleen onder mensen die het zich konden veroorloven.²⁹ In Schotland zien we nog behoorlijk wat overblijfselen van deze kisten en mortsafes. Deze traditie kwam op rond 1816 met ‘mortstones’ – stenen die over het graf werden geplaatst, meestal op tijdelijke basis zodat de steen hergebruikt kon worden.³⁰

²⁸ Christopher Kent Rovee, *Imagining the Gallery: The Social Body of British Romanticism*, (Stanford University Press, Stanford, 2006) 147

²⁹ Ibidem, 147.

³⁰ Martyn Gorman, University of Aberdeen, 'An introduction to grave robbing in Scotland' (versie 2010) <http://www.abdn.ac.uk/bodysnatchers/background.php> (10 november 2013)

Bodysnatchers wisten hier omheen te graven en trokken de lijken aan het hoofd uit de kist. Om dit te voorkomen is een ‘coffin collar’ ook nog in omloop geweest. Het hoofd werd door middel van een ijzeren band aan de kist vastgemaakt en voorkwam zo dat de dode uit de kist werd gesleept. Mortsafes waren uiteindelijk het meest voorkomende preventieve middel in Schotland, omdat een goed geconstrueerde en zware mortsafe het de bodysnachter moeilijk maakte. De meest prijzige methode was een stenen constructie en ijzeren kooi die bij wijze van hekwerk om het graf heen werden gezet. Nog een stap verder ging de ‘morthouse’, een bunker waarin kisten werden opgeslagen. De constructie van het gebouw maakte het onmogelijk om bij de lijken te komen. De goedkoopste oplossing bleek vaak toezicht van bewakers. Ook werden in de jaren ‘20 met name op Schotse begraafplaatsen enkele wachttorens geplaatst.

De vindplaats van deze preventieve middelen is opvallend vaak en logischerwijze op ‘rijke’ begraafplaatsen (‘private burial grounds’) in de directe omgeving van de universiteitssteden. In de Verenigde Staten zijn er overigens maar een paar mortsafes te vinden daterend uit de jaren ‘50 van de negentiende eeuw.

1.4 De staat als verantwoordelijke: de wetgeving als redding

In 1828 riep The House of Commons een onderzoekscomité bijeen om het tekort aan anatomisch oefenmateriaal en de problemen die dit opleverde te onderzoeken. Het comité ondervroeg 'getuigen' van het probleem - met name anatomisten en professoren - hoe zij het probleem zagen en welke oplossingen zij geschikt vonden. Het rapport zou enkele aanbevelingen opleveren die het probleem eens en voor altijd zouden moeten verhelpen. Aanvankelijk haalde het rapport politiek gezien niet veel uit, maar de kwestie verkreeg vrij snel, aanvang jaren ‘30, wederom politieke aandacht omdat de gemoederen bij het volk hoog waren opgelopen. De Burke- en Hare-moorden waren reeds aan het licht gekomen: 'burking' was zelfs een fenomeen geworden. Bovendien was in 1831 een Londense copycat ('London Burkers') aan het moorden geslagen. Onder het volk barstte protest uit. Het kwam zelfs voor dat anatomiedocenten en scholen werden aangevallen - de burgers vonden elke anatomist verdacht en de perikelen rondom het verkrijgen van lijken voelde als een 'crime against the whole community'.³¹ Het werd zo ervaren omdat geen lichaam, van een arme dan wel rijkwaard, ongemoeid werd gelaten en het natuurlijke verval en de verrijzenis voor het laatste oordeel werd verstoord. De 'Italian Boy Murder' in 1831 door de *London Burkers* vormde de doorslag om het wetsvoorstel over het legaal verkrijgen van anatomisch onderwijsmateriaal opnieuw naar het parlement te sturen. Het parlement nam de wet tot opluchting van vele anatomisten in 1832 aan..

De wet schreef voor dat de lichamen van mensen gestorven in een staatsinstelling, met name ‘workhouses’, en die niet geclaimd werden door iemand en waarvoor geen begrafenis was betaald, voor sectie konden worden opgeëist. Het idee om lichamen van mensen die staatszorg hadden genoten voor anatomie te gebruiken was een voorstel van de meeste getuigen die ondervraagd waren door het comité. Het idee was geïnspireerd op een Franse oplossing. In Frankrijk werd iedereen die niet postuum geclaimd werd en de laatste

---

³¹ Ruth Richardson, *Death, Dissection and Destitute*, 91.

levensdagen in een staatsinstelling had doorbracht voor ontleding beschikbaar gesteld.³² Ook werd ontleding als onderdeel van de straf met deze wet afgeschaft.³³ Het gevolg was wel dat ontleding nu als een soort ‘straf’ werd gezien voor de meest kwetsbare laag van de samenleving, want het stigma van ontleding was bij lange na niet verdwenen.³⁴ De reacties op de nieuwe wetgeving waren fel en bij de eerst volgende verkiezingen werd er tegen gedemonstreerd. Het lot van de armen werd de komende 152 jaar niet verlicht, want pas in 1984 werd de wet herzien en veranderd in de Human Tissue Act.³⁵

Het was frustrerend voor de Britse burgers dat het stelen van lichamen al die tijd niet strafbaar was. Volgens de Britse wetgeving was een dood lichaam geen bezit.³⁶ Het meenemen van kleding van de dode persoon of andere voorwerpen uit het graf was wel gecategoriseerd als grafroof. De bodysnatchers kwamen vaak weg met lichte straffen. Opvallend is dat in de tweede Anatomy Act geen strafmaatregelen tegen de bodysnatcher genomen zijn. De opstellers van de Anatomy Act gingen er vanuit dat met deze wet de problemen waren opgelost en dat het niet nodig was om in de wet maatregelen tegen bodysnatching op te nemen.

Andere landen die ook met een tekort aan anatomisch materiaal kampten vestigden hun hoop op de staat. Het was de taak van de staat om in lichamen te voorzien en niet van de anatomiescholen.³⁷ Voorbeelden van andere ‘Anatomy Acts’ vinden we in allerlei landen zoals Oostenrijk-Hongarije en in de Amerikaanse en Canadese staten. In Wenen konden de anatomisten door de ‘provisional instructions’ vanaf 1892 rekenen op lichamen uit staatgefinancierde ziekenhuizen die niet geclaimd werden.³⁸ In alle zojuist genoemde staten was de weg naar deze wet geen gemakkelijke. Het duurde soms wel 50 jaar tot er een wet lag en het kwam ook voor dat wetten niet lang stand hielden.

Conclusie

Uit het eerste hoofdstuk bleek dat er in Groot-Brittannië een groot probleem was ontstaan rond de toevoer van lesmateriaal. Het probleem lag gevoelig in Engeland omdat er een negatieve ‘culture of dissection’ was. Er rustte een taboe op ontleding. Ook werden de graven

---

³² Report from the Select Committee of Anatomy?. Ordered By The House Of Commons, 22 July 1828. 13

³³ In Section XVI van de Anatomy Act staat het volgende: “*And whereas an Act was passed in the Ninth Year of the Reign of His late Majesty, for consolidating and amending the Statutes in England relative to Offences against the Person, by which latter Act it is enacted, that the Body of every Person convicted of Murder shall, after Execution, either be dissected or hung in Chains, as to the Court which tried the Offender shall deem meet; and that the Sentence to be pronounced by the Court shall express that the Body of the Offender shall be dissected or hung in Chains, whichever of the Two the Court shall order. Be it enacted, That so much of the said last-recited Act as authorizes the Court, if it shall see fit, to direct that the Body of a Person convicted of Murder shall after Execution, be dissected, be and the same is hereby repealed: and that in every case of Conviction of any Prisoner for Murder, the Court before which such Prisoner shall have been tried shall direct such Prisoner either to be hung in Chains or buried within the Precincts of the Prison in which such Prisoner shall have been confined after conviction, as to such Court shall deem meet; and that the sentence to be pronounced by the Court shall express that the body of such Prisoner shall be hung in Chains, or buried within the Precincts of the Prison, whichever of the two the Court shall order.*”

³⁴ Ruth Richardson, *Death, Dissection and Destitute*, 9.

³⁵ Devonshire Heritage, 'The Final Fate Of The Poor - The Anatomy Act Of 1832' (versie augustus 2009) <http://www.devonheritage.org/Places/DevonCounty/Thefinalfateofthepoor-theAnatomyActof1832.htm> (10 januari 2014)

³⁶ Ruth Richardson, *Death, Dissection and Destitute*, 58.

³⁷ Tatjana Buklijas, 'Cultures of Death and Politics of Corpse Supply', 597

³⁸ *Ibidem*, 117

van onschuldige mensen verstoord als gevolg van een tekort schietende lijkenmarkt. Lang stegen de problemen de Britse overheden en wetgeving boven het hoofd - of werd er bewust geen aandacht aan besteed - totdat er in navolging van een Frans idee ongeclaimde lichamen uit 'workhouses' werden afgestaan aan anatomiescholen. Na te hebben aangetoond hoe hoog de problemen waren opgelopen voordat de Britse wetgeving werd aangepast, wil ik in het volgende hoofdstuk kijken naar de Nederlandse situatie.

HOOFDSTUK 2

Nederland

Afb. 5. Joris Fonteijns hersenen worden door Dr. Deyman blootgelegd. Schilderij van Rembrandt in 1656.³⁹

2.1 Het beeld van ontledkunde

In het schilderij van Rembrandt uit 1656 waarmee dit hoofdstuk opent zien we het chirurgijngilde met de dan werkzame ‘*prelector anatomiae*’ – de hoofdleraar in ontledkunde die altijd de sectie leidde - Dr. Deyman. Deze Rembrandt is helaas grotendeels verwoest door een brand in 1723, maar wat we wel nog duidelijk zien is het lichaam waar de sectie op gepleegd wordt. Het lichaam is van de ter dood veroordeelde Joris Fonteijn die door ‘de heeren van de gerechte tot ene subjectum anatomicum is vergundt’.⁴⁰ Tussen 1602 en 1773 zijn er door verschillende schilders in Delftse, Leidse en Amsterdamse anatomische lessen op het doek gezet. Deze reeks schilderijen verschaffen vandaag de dag grotendeels het beeld dat wij hebben van de Nederlandse anatomische traditie.

In het voorafgaande hoofdstuk hebben we gelezen over de ontstaansgeschiedenis van het Britse chirurgijngilde. In Nederland vond een decennium later eenzelfde ontwikkeling plaats: het Barbier-chirurgijngilde werd in 1556 opgericht met toestemming van vorst Filips

³⁹ Bron afbeelding: Artprice, http://www.artprice.bg/news_details.php?elem_id=1938

⁴⁰ Norbert Middelkoop, *De anatomische les van Dr. Deijman* (Amsterdam Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam, 1994) 4.

II.⁴¹ Er volgde bovendien een goedkeuring: ‘dat zy eens Jaars sullen hebben tot haar lieder instructie eenen dooden menschen lichaam by de wet en justitie van Amsterdam voorschreven geexectueerd, ter discretie en goetdunken van die selve der wet, omme daarinne te morgen haarlieder Anatomisatie eens ’s jaars te doenen.’⁴² Ongeveer eenmaal per jaar werd een openbare anatomieles gehouden. Bij voorkeur ging het om een lijk van een misdadiger van buiten de stad, zodat deze in ieder geval voor het publiek anoniem bleef. De schilderijen van de zeventiende en achttiende eeuw beeldden deze jaarlijkse anatomielessen uit en waren vaak naar opdracht van de chirurgijns door de schilder aangepast: zo werd het publiek niet opgenomen in de compositie en chirurgijnen die wel (of niet!) aanwezig waren werden prominent afgebeeld.⁴³ Om de openbare ontleding bij te wonen betaalde men toegang. De ontleding duurde soms drie dagen en bracht het gilde behoorlijk wat geld op. In een bewaard gebleven anatomieboek van de Amsterdamse gilden staan deze inkomsten vermeld. Zo bracht de op het schilderij uitgebeelde ontleding van Dr. Deyman 187 gulden op. De burgerij was welkom om de sectie te aanschouwen, maar eenmaal aanwezig bij de openbare ontleding waren er regels. Er mocht niet gelachen, gelopen of gesproken worden, laat staan dat er iets van het lijk mocht worden meegenomen.⁴⁴ De sectie werd altijd geleid door een *medicinae doctor*, een geneeskundige geleerde die zijn opleiding afgesloten had in Leiden, Utrecht, Franeker, Groningen of Harderwijk, die tot een *prealector* was benoemd.

In de zeventiende eeuw was de tijd voorbij dat men het ontleden als een minderwaardig handwerk voor chirurgijns of barbiers beschouwde.⁴⁵ Dit is zichtbaar in het feit dat zelfs drie heren die *prealector* waren ook in Amsterdam de functie van burgemeester bekleedden!⁴⁶ De positie van de chirurgijnen in Nederland was de op een na beste in Europa. In Frankrijk was de positie van chirurgijns net een graadje beter, hier werden in 1742 de functie en status van chirurgijn gelijkgesteld aan de *medicinae doctor*.⁴⁷

Voor de beeldvorming rond de ontleedkunde in Nederland is het ook van belang in te zien dat de ontleding geen onderdeel was van de straf van de misdadiger en er geen vooroordeel tegen sectie bestond.⁴⁸ Voor de jaarlijkse sectie werd een willekeurig opgehangen lichaam aangeleverd en na de sectie werd deze van een deel van de kosten die de publieke sectie op had geleverd op christelijke wijze begraven. De manier waarop de publieke ontleding is afgebeeld in de Hollandse schilderijen en de regels die in het anatomisch theater (*Theatrum Anatomiaotmicum*) gelden doen vermoeden dat de houding tegenover het ontlede lichaam (*Subjectum Anatomicum*) zelden respectloos was. Van de dode werden de ogen vaak geblinddoekt en er werden ook geen aanstootgevende lichaamsdelen afgebeeld. Op

---

⁴¹ Harold Ellis, *The Cambridge illustrated history of surgery*, 37-48.

⁴² Bob Haak, *Regenten en regentessen, overliden en chirurgijns : Amsterdamse groep[s]portretten van 1600 tot 1835*. (Amsterdams Historisch Museum, Amsterdam, 1972) 37.

⁴³ Christine Quigley, *Dissection on Display.*, 159.

⁴⁴ Norbert Middelkoop, *De anatomische les van Dr. Deijman*, 11.

⁴⁵ G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*. (Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1981) 37

⁴⁶ Dit waren Maarten Koster, Sebastiaan Egberts († 1621) en Nicolaas Tulp. G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 16

⁴⁷ G.T. Haneveld, *Pathologische-Anatomie in Utrecht circa 1800-1850*, (Ronald Meesters, Amsterdam, 1978) 34.

⁴⁸ James Blake Bailey, *The Diary Of a Resurrectionist 1811-1812* (Swan Sonnenschein & Co., Londen, 1896) 122.

de afbeeldingen beneden kijken de aanwezige chirurgijns met gepaste afstand en wetenschappelijke nieuwsgierigheid naar het lijk. Ter vergelijking, in Engeland zijn er geheel andere afbeeldingen in de omloop. Een voorbeeld hiervan is een van de bekendste afbeeldingen van William Hogarth die op de voorkant van deze scriptie is afgebeeld en welke is vervaardigd in 1751. De straf van de crimineel op de plaat wordt zo gruwelijk mogelijk afgebeeld. In Frankrijk zien we in het schilderij ‘La Leçon d'anatomie de Velpeau à la Charité’ weer een meer ‘Hollandse’ stijl. Vermoedelijk heeft dit te maken met de positie en het doel van ontleedkunde in beide landen. De voorplaat van deze scriptie is door een sociaal criticus gemaakt die de strafrechtelijke functie van de sectie op afschrikwekkende wijze wilde blootleggen. Het Franse en Nederlandse geval zegt misschien net iets meer over hoe de anatomisten zich willen laten afbeelden, aangezien de schilderijen in opdracht van henzelf zijn gegeven. Door geschreven en fysieke bronnen weten we welke status anatomie in Groot-Brittannië had, maar de Hollandse schilderijen geven helaas geen beeld van de status van de ontleedkunde voor de gewone man.

Afb. 6. De Aanatomische les van prof. Frederik Ruysch door Adriaen Backer, 1670.

Afb. 7. La Leçon d'anatomie de Velpeau à la Charité door Augustin Feyen-Perrin, 1864

2.2 Bodysnatching in Nederland?

Juist de afwezigheid van fysieke bronnen zegt veel over de zwaarte van de problematiek. Zo zijn er in Nederland weinig sporen van *mortsafes*, *mortstones*, grafwapens en aanverwanten gevonden, behalve het fenomeen van de negentiende-eeuwse ijzeren kisten. Het aantal van deze kisten is niet bekend, maar het was geen standaard gebruik en biedt te weinig bewijs om te kunnen concluderen dat er lijkenroof op grote schaal in Nederland plaatsvond. De enige objecten die doen denken aan de anti-lijkenroof maatregelen zijn de in 1900 gevonden kisten in Sittard die venstertjes bij het hoofd hadden.⁴⁹ Gezien het ontbreken van geschreven bewijs over Nederlandse lijkenroof, de afwezigheid van een anatomische school in de buurt van Sittard en de afwezigheid van andere *mortsafes* in Nederland is het onwaarschijnlijk dat deze kisten bedoeld zijn ter preventie van het roven van lijken. De kisten doen eerder denken aan graven voor choleraslachtoffers. De vensters zijn om te kijken of de personen echt overleden zijn; choleraslachtoffers waren soms schijn dood en de angst om levend te worden begraven was in de tweede helft van de negentiende eeuw in Europa en Amerika een reden tot productie van een nieuw soort doodskisten en andere snufjes. Raampjes, kleppen en bellen werden in kisten

⁴⁹ Dit is bevestigd in emailcontact met Professor Raphael Panhuyzen.

aangebracht zodat de niet-dode de aardse levenden kon waarschuwen dat hij levend in het graf lag. Ook doen de lijkenhuisjes die op sommige Nederlandse begraafplaatsen aanwezig zijn denken aan de *morthouses* in Schotland. De Nederlandse huisjes zijn echter geen bunkers en een stuk toegankelijker gebouwd. Ze werden gebruikt voor het opbaren of om slachtoffers van ziektes zoals cholera tijdelijk te bergen.⁵⁰

Dit alles wil niet zeggen dat *bodysnatching* niet voorkwam in Nederland. Er is één bewaard gebleven voorval in Groningen bekend. Anatomist Wolther van Doeveren gaf in 1760 opdracht aan een hulpdoodgraver om een pasgeboren kind op te graven. Met name een pageboren kind met een dubbele ruggengraat had zijn voorkeur. In 1762 ontdekte de vader van het kind de grafroof. Alleen de hulpdoodgraver werd voorgoed uit de stad verbannen. Opvallend genoeg bleef Van Doeveren bleef buiten schot.⁵¹ Het is niet duidelijk of er niet meer van zulke gevallen voorkwamen of dat deze niet zijn bewaard gebleven. In 1896 wordt door James Blake Bailey beweerd dat ‘*exhumation*’ onbekend was in Nederland, terwijl er aan het begin van de eeuw andere geluiden te horen zijn. Lodewijk Napoleon bepaalde op 6 januari 1808 dat in het Koninkrijk Holland overledenen dienden te worden begraven op terreinen die een kilometer buiten de bebouwde kom lagen. Gezien de grote afstand tot de bewoonde wereld moesten ze tot lijkenroof beveiligd worden. De commissaris geneeskundige staatsregeling moest hierover informatie inwinnen en een rapport schrijven.⁵² Het zorgde voor een ‘funeraire revolutie’ in 1830, omdat er vanaf toen veelvuldig buiten de bebouwde kom werd begraven. Hoe wezenlijk de angst was in Nederland of dat deze maatregelen slechts een projectie van de Franse heersers was die in Frankrijk bekend waren geraakt met de Raven (‘*les Corbeaux*’) - de Franse versie van de *ressurrection men* – is niet duidelijk. Omdat er geen bewijs tot fysieke beveiliging op de begraafplaatsen overgeleverd zijn valt uit te sluiten dat er in Nederland lijkenroof heeft afgespeeld op grote schaal.

2.3 Het *subjectum anatomicum* en de leverancier

Aanvankelijk werden criminelen voor de anatomie gebruikt maar het fenomeen van het stedelijk particularisme, dat voor Nederland erg typerend was, zorgde ervoor dat stedelijke overheden los van elkaar *deals* maakten met andere leveranciers zoals gasthuizen of strafgevangenissen.⁵³ Er was in Nederland geen nationale wetgeving zoals de Anatomy Act in Groot-Brittannië, maar veel gilden en universiteiten hebben jarenlang een reglement dat luidt: ‘(...) de lijken van kosteloos verpleegden worden beschikbaar gesteld voor het onderwijs in de pathologische anatomie. Lijken, die zijn afgestaan, of wier betrekkingen onbekend zijn, kunnen, indien daartegen bij den Geneesheer-directeur geen bezwaren bestaan, voor practische chirurgische oefeningen worden gebezigd, of, ten dienste van het onderwijs in de ontleedkunde, naar het Theatrum Anatomicum worden overgebracht’⁵⁴. De toestemming die verleend werd heette ‘verlof tot uitstel van begraving (en ontleding)’. De burgermeester moest een verklaring afgeven en daarna werd het lijk opgehaald met de lijkwagen en naar ‘de snijzaal’ (later het Ontleedkundig Laboratorium) gebracht.

⁵⁰ Pieter de Vries, *Het huisje op de begraafplaats. Lijkenhuisjes in Groningen* (Profiel, Bedum, 2007) 11-14.

⁵¹ Wim Cappers, *Aan deze zijde van de dood (Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010)* (Amsterdam, 2012) 337.

⁵² *Ibidem*, 337.

⁵³ Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 37.

⁵⁴ Calkoen, *Historia Medicinæ In Nederland*, 1767.

Het bekendste verbond was dat tussen Amsterdamse anatomisten en het Amsterdamse binnen- en buitengasthuis en dateert uit de 17e eeuw. Het zorgde ervoor dat de chirurgen niet aangewezen waren op overleden misdadigers.⁵⁵ Ook elders in het land zien we dezelfde afspraken. In de reglementen van het *Collegium Medico Practicum* uit 1636 van Leiden staat dat mensen overleden in het Leidse Caeciliagasthuis ontleed mogen worden, op voorwaarde dat zij buitenlanders waren en geen kennissen hadden die het lichaam konden opeisen. Met dit laatste werd soms niet al te strikt omgesprongen - er zijn gevallen bekend dat mensen ontleed werden die getrouwd waren (!).⁵⁶ Soms hoefden de lijken niet meer opgehaald te worden: in Middelburg beschikt het chirurgijngilde sinds 1655 over eigen lokalen in het lokale Gasthuis.⁵⁷ Ook werden in Amsterdam en Utrecht misdadigers die overleden waren in gevangenschap opgehaald voor sectie. In 1847 werden de lijken voor het Utrechtse Theatrum Anatomicum uit de strafgevangenis in Woerden verkregen.⁵⁸ In de kleinere universiteitssteden zoals Franeker en Harderwijk was de toevoer van materiaal gering in vergelijking met de aantallen van overledenen in de Amsterdamse gastenhuizen. De curatoren uit de kleinere steden vroegen de Amsterdamse burgermeesters om hun ook materiaal van het binnengasthuis toe te sturen, waardoor er onder de Amsterdamse chirurgijns weer klachten ontstonden. De Amsterdamse burgermeester dwong het gasthuis om de Amsterdammers toch maar voorrang te verlenen.⁵⁹

2.4 Tekorten, noodtoestanden en oplossingen

Professor Cunningham uit Dublin heeft in 1888 al vier jaar lang een toevoer van 358 kadavers, meent Professor Wijhe tijdens zijn Redevoering die uitgesproken is bij de opening van het Groningse Laboratorium Voor Anatomie En Embryologie in 1909 schrijft hij dat “dergelijke getallen waren te bereiken door de invoering van de Anatomiewet. Ook andere landen dan het Verenigd Koninkrijk bezitten zulke wetten, Nederland echter niet, en de gevolgen doen zich drukkend gevoelen”⁶⁰ Ondanks het naar verhouding geringe aantal leerlingen en het niet tot nauwelijks voorkomen van privéscholen, zijn er merkbare tekorten in het anatomische materiaal De afzonderlijke regelingen waren niet afdoende voor de vraag of werden op cruciale momenten ingetrokken In april 1882 schreef de burgemeester van Amsterdam dat het verboden werd om in Amsterdam gevangenen te ontvangen voor sectie: “Van de commissie van administratie van de gevangenen alhier hebben wij bericht ontvangen dat ten gevolge van een Besluit van zijne excellentie den Minister van Justitie de lijken der in het cellulair huis van Arrest en Justitie alhier overleden gevangenen in geen geval meer ten dienste van het anatomisch onderwijs aan de universiteit beschikbaar kunnen worden

---

⁵⁵ Annette Jacoba Mooij, *De polsslag van de stad : 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam* (Arbeiderspers, Amsterdam, 1999) 89.

⁵⁶ Tim Huisman, *The Finger of God: Anatomical Practice in 17th-Century Leiden*, Proefschrift Universiteit Leiden, 8 mei 2008. 143.

⁵⁷ J.Z.S. Pel, *Chirurgijns, Doctoren, Heelmeesters En Artsen Op Het Eiland Walcheren 1700-2000* (Koninklijk Zeeuwsch Genootschap Der Wetenschappen, Middelburg, 2007) 16.

⁵⁸ Calkoen, *Historia Medicinæ In Nederland*, 1767.

⁵⁹ Mooij, *De polsslag van de stad*, 89.

⁶⁰ Wijhe, Prof, J.W., *Onderwijs En Laboratorium Bij De Ontleedkunde. Redevoering Uitgesproken Bij De Opening Van Het Laboratorium Voor Anatomie En Embryologie Te Groningen op 23 oktober 1909*: (J. B. Wolters, Groningen, 1909) 11.

gesteld.”⁶¹

Met name de ontwikkelingen in Utrecht zijn niet onopgemerkt gebleven en het meest zichtbaar in de bronnen. In Utrecht komen de publiekelijke anatomische demonstraties in de zeventiende eeuw al niet op gang, laat staan dat het Theatrum veel gebruikt word.⁶² In 1909 meent de Professor Wijhe dat ‘de uitdrukking niet te sterk is, wanneer ik zeg dat Utrecht bepaald in nood verkeert’.⁶³ Enkele decennia eerder, in 1882, stuurde de burgemeester van Amsterdam naar Max Fürbringer, Hoogleraar Anatomie het volgende: (...) ‘Tevens stellen wij er prijs op u te berichten dat zoo dikwijls als de anatomie te Utrecht geheel zonder anatomisch materiaal mocht zijn, wij het volkomen goedkeuren, dat door u het materiaal voor de anatomie te Amsterdam niet volstrekt aan Utrecht worde verstrekt.’⁶⁴ Uit de onafwendbare conclusie uit 1909 blijkt dat 27 jaar na deze brief de Utrechtse situatie niet verbeterd dan wel verslechterd is.

Pas dertig jaar na deze uitspraken over Utrecht en honderd jaar na het hoogtepunt van de problematiek in Engeland ademt de Amsterdamse correspondentie hetzelfde lot. In de jaren 1930 zien we een heftige briefwisseling tussen het Amsterdamse Ontleedkundig Laboratorium en de Burgemeesters en Wethouders van Amsterdam. In een brief uit 1936 is de toestand zo dat onderwijs niet meer mogelijk zal zijn als er geen verbetering komt. In een vervolgbrief staat ‘er moet thans van een noodtoestand gesproken worden’.⁶⁵ In de brieven naar de wethouders doet de hoogleraar beklag hoe de vorige professor 27 kadavers per jaar kreeg en hijzelf er afgelopen vijf jaar maar 17 kreeg. In 1936 schrijft de hoogleraar dat hij te horen heeft gekregen dat lichamen van gemeentelijke verzorgingstehuizen de laatste jaren vaker begraven worden en dat er niet tot minder aan de lopende regel wordt gehouden dat deze, mits niet opgeëist aan het ontleedkundig lab zouden worden toebedeeld. Uit deze brief blijkt dat er dus nog wel regelingen bestaan tussen beide partijen, maar dat de leverancier maar sporadisch levert, de regeling niet handhaaft en er geen toezicht op is. In april 1936 wordt nog wanhopig een brief naar aan alle gemeenten in Noord-Holland uitgezonden: het betrof een verzoek dat iedereen die kon moest meewerken met het aanvoeren van lijken, dit omdat de studenten waren toegenomen. De hoogleraar keert zich hierna opnieuw naar de Amsterdamse wethouders: de brieven ontvingen instemmende antwoorden van de gemeenten, maar hadden geen lijken opgeleverd. De tekortkoming van lijken was overduidelijk een ondergeschoven kindje en niet de eerste prioriteit van de staat. De curatoren braken hun hoofd over het probleem. Een van de curatoren doneerde in 1908 zijn lichaam aan de wetenschap. Professor Wijhe vertrouwde er op dat deze daad er toe zou bijdragen dat de wetgever tot inkeer zou komen en “dat dergelijke uiterste maatregelen van Heeren Curatoren niet meer

---

⁶¹ Stadsarchief van Amsterdam. 30265: Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit Geneeskunde. 460-461Stukken betreffende het verkrijgen van lijken ten behoeve van het ontleedkundig onderwijs1879 - 1941 Brief van burgermeester wethouder Amsterdam naar hoogleraar Max Furbringer. 8 april 1882.

⁶² Calkoen, *Historia Medicinae In Nederland*, (Utrecht, 1984

⁶³ Prof. J.W. Wijhe, *Onderwijs En Laboratorium Bij De Ontleedkunde. Redevoering Uitgesproken*, 11.

⁶⁴ Stadsarchief van Amsterdam. 30265: Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit Geneeskunde. 460-461Stukken betreffende het verkrijgen van lijken ten behoeve van het ontleedkundig onderwijs1879 - 1941 Brief van burgermeester wethouder Amsterdam naar hoogleraar Max Furbringer. 8 april 1882.

⁶⁵ Stadsarchief van Amsterdam. 30265: Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit Geneeskunde. 460-461Stukken betreffende het verkrijgen van lijken ten behoeve van het ontleedkundig onderwijs1879 - 1941 Brieven uit 1936

noodig zullen zijn.»⁶⁶

Het lichaam aan de wetenschap geven, het lijkt een simpele oplossing. Deze kwestie is echter nog steeds een punt van discussie in de brieven in de jaren 1930. Een arts in een brief aan het 'lab' in 1935 oppert waarom de artsen nooit overgaan tot het vergoeden van iemands lijk die zijn lichaam ter beschikking stelt. Geen slecht idee zou men nu zeggen. Is je lichaam of een lichaam van familie verkopen dan misschien de oplossing voor het probleem in de jaren '30? Het is bovendien al eerder gedaan. In een voorbeeld uit 1628 werd aan een ene Gerrit Claesse uit Woerden vijftig gulden betaald om zijn twee dochters - een dode Siamese tweeling - te mogen ontleden. Voor de anatomisten blijkt het een moeilijke zaak, omdat zij net als de Britten worstelen met een bezitskwestie. Of het lijk nog 'bezit' is te noemen is een heikel punt. In 1935 beantwoordt het Ontleedkundig Laboratorium een brief van iemand die een lijk wil schenken. Het Lab brandde zijn vingers er niet aan: het wil de begrafenis niet vergoeden (daar was het budget niet naar) en het wil niet opdraaien voor eventuele juridische gevolgen als een lichaam door familie achteraf toch nog wordt opgeëist. Het Ontleedkundig Laboratorium verontschuldigt zich vaak in dit soort brieven dat het tekort schiet en geen verbintenissen aan kan gaan, maar in feite schiet de Nederlandse wetgeving hier tekort. Brieven van de anatomisten onderling benadrukken om het niet op een informele wijze te regelen met familie want dat brengt moeilijkheden.⁶⁷

Waarom het geven van een lichaam aan de wetenschap een gevoelige kwestie is wordt niet helemaal beantwoord in de briefwisselingen. Vermoedelijk is het voor het Ontleedkundig Laboratorium een financiële en juridische kwestie, voor curatoren een daad voor de wetenschap, maar voor de gewone mensen nog een ver-van-mijn-bed-show. Voor de gewone man is 'je aan de snijkamer verkopen' nog steeds iets wat een stigma draagt.⁶⁸ Als iemand een 'gekke kop' had of een lichamelijke afwijking kon deze persoon zich altijd nog aan de snijkamer verkopen, zei men. Tot midden jaren '30 deden anatomische- en rariteitenkabinetten het nog goed als 'freakshows' op kermissen.⁶⁹ Wellicht was dit voor veel gewone mensen de associatie met anatomie en was het daardoor geen aantrekkelijke actie. Daarbij komt dat er ook in Nederland een sterke christelijke traditie was en met het laatste oordeel in het vooruitzicht het idee van niet compleet het graf ingaan ondenkbaar was voor de gelovige.

Conclusie

In het tweede hoofdstuk toon ik aan dat er in Nederland een geheel andere ontleedcultuur is. Ontleding is hier geen onderdeel van een straf en de anatomisten behalen geen imagoschade door zich te mengen in louche grafroven of moordpartijen. Dit laatste redmiddel was ook niet nodig. Hoewel er geen overvloed aan lesmateriaal was, hadden de universiteiten door middel van een-op-een afspraken met staatsinstellingen doorgaans een garantie op toevoer van ontleedkundig materiaal. Doordat het lijkentekort in Nederland pas een eeuw later dan in Engeland nijpend werd, dient zich door veranderende culturele opvattingen een nieuwe

---

⁶⁶ Wijhe, *Onderwijs En Laboratorium Bij De Ontleedkunde*, 11.

⁶⁷ Stadsarchief van Amsterdam. 30265: Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit Geneeskunde. 460-461 Stukken betreffende het verkrijgen van lijken ten behoeve van het ontleedkundig onderwijs 1879 – 1941. Brief september 1935

⁶⁸ Wijhe, *Onderwijs En Laboratorium Bij De Ontleedkunde*, 13

⁶⁹ Een van de meeste bekende 'griezelkabinetten', die van Señor Roca, was voor het laatste te zien in 1935.

oplossing aan: het lichaam schenken aan de wetenschap.

ANALYSE EN CONCLUSIE

3.1 Imago en sentimenten van en over de ontleedkunde

In de voorgaande hoofdstukken zijn de ontwikkelingen omtrent anatomisch materiaal van Groot-Brittannië en Nederland uiteengezet. De anatomische traditie in beide landen begint vrijwel gelijk in het midden van de zestiende eeuw waarbij de chirurgijns- en barbiersgilden die kort hierop vormden ontstonden jaarlijks één tot enkele lichamen van misdadigers beschikbaar kregen voor de ontleedkunde. In beide landen volgde een gebruik van openbare sectie. In principe waren deze openbare secties toegankelijk voor iedereen, mits men zich de toegangsprijs kon veroorloven. Aanvankelijk kwam de burgerij hier op af, maar in Engeland veranderde het type toeschouwers na 1752. Dit was omdat in Engeland een wet ingevoerd was waarin ontleding als tweede deel van de doodstraf werd opgelegd. Ontleding kreeg een stigma, iets wat alleen voor de laagste van de laagste – de crimineel – was bedoeld. Het was entertainment voor iedereen, zeker als de lichaamsdelen van dergelijke misdadigers en met name moordenaars naderhand nog tentoongesteld werden. Voor de Engelse autoriteiten en de chirurgen was het uitvoeren van deze straf een vertoning van macht. De staat hoopte dat dit afschrikwekkende lot van de misdadiger als preventie dienst deed zodat anderen het uit een hoofd lieten een moord te plegen.

Deze lading die aan ontleding werd gegeven ontbrak in Nederland. Hoewel de jaarlijkse publiekelijk ontlede lichamen van misdadigers waren, was de sectie nadrukkelijk geen onderdeel van hun doodstraf. De ontleding trok met name leden van de burgerij aan die interesse hadden in de wetenschap en waarbij de nieuwsgierigheid naar het lichaam het won van de natuurlijke weerzin die elk mens tegen de dood in ontbindende staat kent. Het gebruik van het woord ‘weezin’ heeft een kanttekening nodig. Ook al spreek ik in algemeenheden, wat als weezinwekkend beschouwd wordt verschilt, ook dit is aan cultuur, tijd en professie onderhevig. Zo was het voor negentiende-eeuwse wetenschappers niet ongebruikelijk om boeken over anatomie in mensenhuid in te binden. Ingebonden in de huid van het onderwerp van het boek: een eerbetoon aan de wetenschap en aan God die verantwoordelijk was voor onze lichamen en de kennis die wij hiervan hadden.⁷⁰

Toegegeven, er zijn te weinig bronnen waarin naar voren komt hoe de gewone man in Nederland denkt over sectie, maar deze mening was niet zo negatief als in Groot-Brittannië. Juist het ontbreken van bronnen van de sentimenten ten aanzien van deze kwestie van het Nederlandse volk betekent wellicht dat het volk hier grotendeels geen mening over had. Ze konden in Nederland geen ‘slachtoffer’ van de ontleedkunde worden, dus werd er geen zorgen gemaakt over ‘compleet in je graf liggen’ – wat het grootste bezwaar zou zijn. Wat de publieke ontleding betreft, velen hadden het geld en de interesse niet om hier naar te gaan kijken. Wanneer anatomie en ontleding wel in hun leven verscheen, in de vorm van rariteitenkabinetten of kermisattracties, dan was het iets van sensatie en ‘een andere wereld’. Voor de Engelsen was de realiteit van ontleding veel meer dichtbij. Wanneer de publieke ontledingen achter de schermen verdwijnen, anatomie een gesloten karakter krijgt en de dood

---

⁷⁰Quigley, *Dissection on Display*, 28.

meer een meer een privézaak wordt in eind negentiende en twintigste eeuw, verdwijnt de publieke opinie over sectie steeds meer. Dood werd steeds minder een door geestelijken begeleide overgang naar het hiernamaals, maar werd meer met medici en wetgeving omhuld. De dood verdween zoals Cappers het beschrijft ‘uit het blikveld’ en ‘buiten de aardse werkelijkheid’.⁷¹

Soms werd er gekscherend gezegd dat men zich nog aan de snijtafel kon verkopen als men een apart uiterlijk had. De uitspraak laat zien dat er luchtig over gepraat werd en het als keus werd beschouwd zich aan deze wetenschap over te dragen. Het schemert ook door dat ontleding wel voor mensen was die iets raars hadden en niet voor de gewone mens. Ontleding was in Nederland vooral iets voor ‘de ander’, een ver-van-je-bed-show.

Wat aanvankelijk ook bijdroeg aan het imago van de ontleedkunde was dat de chirurgijnen in Nederland een vooraanstaande positie en betrouwbare dubbelfuncties hadden, zoals enkelen het ambt van burgemeester bekleedden tijdens hun tijd als prelector. In Nederland kleefden er geen criminele praktijken aan het beroep van chirurgijn of anatomist. In Groot-Brittannië was dit het geval door de veelvuldige associatie met de bodysnatchers. Als het beroep van anatomist in één adem genoemd werd met het opgraven van net begraven lijken waarbij armen en rijke graven niet gespaard bleven dan is het begrijpelijk dat alle bevolkingslagen in Engeland een negatief beeld kregen. Het door de wetgeving niet streng optreden tegen de lijkenstellers droeg niet bij aan een veilig gevoel of vertrouwen in de staat. De gemeenschap moest zichzelf beschermen tegen de morele aantasting veroorzaakt door de *resurrection men*.

3.2 Oplossingen voor het lijkentekort

We zien dat Groot-Brittannië pas in 1832 met de Anatomy Act tot een soortgelijke oplossing als in Nederland komt om het nijpende lijkentekort voor het onderwijs op te lossen: personen overleden in staatsgefinancierde instellingen en die niet geclaimd werden waren de nieuwe bron voor de anatomiescholen, zowel universiteiten als privé. Het Comité van de Anatomy Act heeft zich laten inspireren door Frankrijk, waar het na de Franse Revolutie een logisch onderdeel van de Verlichting en moderne antireligieuze idealen werd dat iedereen die in het ziekenhuis overleed werd ontleed.⁷² Het waren niet de verlichte Franse idealen waar de comitéleden zich door lieten inspireren, maar de mogelijkheid en de politieke vrijheid waarmee ze armen een wet konden opleggen. De bewoners van de Engelse ‘workhouses’ werden tot hun grote schrik opgezadeld met dit lot. Tevens werd met deze wet uit 1832 ontleding als straf afgeschaft om vervolgens het stigma door te geven aan de armen. Er was veel weerstand tegen deze wetgeving, omdat de armen weerloos waren. Ze werden gecriminaliseerd en gediscrimineerd door een wet die overduidelijk doorgedrukt was met het harteloze utilitarianisme van de in het parlement overheersende ‘Whigs’.⁷³

In Nederland zien we geen weerstand tegen het gebruik van ongeclaimde lichamen van staatsgefinancierde zorginstellingen. De overeenkomst die in veel steden tussen universiteit en gasthuis zijn gemaakt is een gebruik met een lange traditie die teruggaat tot de zeventiende eeuw. Het binnen- en buitengasthuis van Amsterdam was de grootse leverancier

⁷¹ Wim Cappers, *Aan deze zijde van de dood*, 282.

⁷² G.T. Haneveld, *Pathologische-Anatomie in Utrecht*, 3

⁷³ James Steves Curl, *The Victorian Celebration Of Death*, (Sutton Publishing, 2000) 60.

en kon door de korte afstanden in Nederland ook leveren aan Leiden, Delft, Utrecht, Franeker en Harderwijk. Annet Mooij spreekt van gesteggel dat ontstond wanneer op Amsterdam te veel druk werd uitgeoefend door de meer provinciaal gelegen universiteiten.⁷⁴ De Franeker en Harderwijker universiteit worden in de eerste decennia van de negentiende eeuw opgeheven, hierna zijn het vooral Utrecht en Groningen die kampen met het tekort aan anatomisch materiaal.

Naarmate deze noodtoestand in de negentiende eeuw en begin twintigste eeuw vordert zien we geen illegale bodysnatchpraktijken – het ontbreken van preventief-fysieke bewijzen draagt bij aan deze conclusie. In Nederland zijn geen privéscholen die buiten regelingen of een wet vallen. Dit is ook een grote reden waarom er niet uitgeweken wordt naar extreme oplossingen zoals lijkenroof of ‘Burke en Hare’- moordpartijen. Het enige bekende geval van een Nederlandse lijkroof was de zaak Van Doeveren van 1760, tot dusver een eenzaam voorbeeld gebleken. In de bronnen wordt benadrukt dat het in Nederland er ‘officiëler’ aan toeging in vergelijking andere landen (hiermee werd met name op Engeland gedeut).⁷⁵ Ook in de briefwisseling in de jaren 1930 wordt door de leden van het ontleedkundig laboratorium nog gewaarschuwd om de zaken met name legaal te regelen of helemaal niet in zee te gaan met de aanbieder. Het lab worstelde met de vraag van bezitsrecht en was bang dat lichamen die bij testament als gift voor de anatomie zijn vastgelegd veel kosten met zich mee bracht of dat het lichaam alsnog werden geclaimd. Of het ontleedkundig lab wil geen financiële issues en juridische problemen of deze houding wijst op gezagsgetrouwheid. Het is naar mijn mening een combinatie van alle factoren.

Het feit dat er in de jaren 1930 zelfs een tekort is in Amsterdam is niet zozeer omdat er minder mensen sterven in het ziekenhuis waarvan de lichamen niet worden geclaimd, maar wordt gevoed door een toename aan geneeskundige studenten. In de brieven uit de jaren 1930 zien we een stroef en aarzelend begin van het debat over het ter beschikking stellen van het lichaam aan de wetenschap.

3.3 Dynamiek van ‘Culture of dissection’

Als de ‘Franse oplossing’ na de Franse Revolutie een verlichtende en antireligieuze houding was jegens het probleem, dan is de Nederlandse houding tegen ontleedkunde en oplossingen voor tekort aan onderwijsmateriaal misschien wel in dezelfde bewoording te benaderen. Nederland liep voor met de oplossing van het lijkentekort en kende al in de zestiende eeuw weinig dogmatische, maar zeer praktische regelingen met staatsinstellingen. Zet deze conclusie af tegen het feit dat in andere Europese en Amerikaanse landen op het hoogtepunt van de problematiek beroep gedaan moest worden op de staat en een nationale wetgeving een einde moest brengen aan het probleem. Wanneer Nederland in de jaren 1930 dan uiteindelijk om een nationale wetgeving staat te springen dient zich een nieuwe oplossing aan: het lichaam ter beschikking stellen aan de wetenschap. Dit bleek de toekomst.. Uiteindelijk leidde deze regeling vandaag de dag voor de Nederlandse academische ziekenhuizen tot een oplossing van het tekort aan lesmateriaal. Pas in 2012 had men een overschot aan lichamen.⁷⁶

---

⁷⁴ Annette Jacoba Mooij, *De polsslag van de stad*, 281

⁷⁵ D.P. Oosterbaan, *Het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft (1252 – 1795)*, (Groningen, 1954) 237.

⁷⁶ NOS, 'Overschot lijken voor wetenschap' (versie 14 juli 2012) <http://nos.nl/artikel/394942-overschot-lijken-voor-wetenschap.html> (17 januari 2014)

Dit alles betekent niet dat ontleding zelf bevrijd is van ethische ketens: zo zorgde een in 2002 uitgevoerde publieke ontleding, bekend geworden als ‘Britain’s First public autopsy since 172 years’, door Duitse anatoom Gunther Von Hagens voor veel ophef.⁷⁷ Er kan met recht gezegd worden dat de ‘culture of dissection’ ook in de eenentwintigste eeuw nog in beweging is.

---

⁷⁷ Christine Quigley, *Dissection on Display*, 188-193

L I T E R A T U U R

BRONNEN

An Act for regulating Schools of Anatomy. Secretary of State to grant Licences to practise Anatomy (1 Augustus 1832)

URL: <http://www.irishstatutebook.ie/1832/en/act/pub/0075/print.html>

James Blake Bailey, *The Diary Of Resurrectionist 1811-1812* (Swan Sonnenschein & Co., Londen, 1896) URL: <http://www.gutenberg.org/files/32614/32614-h/32614-h.htm>

Report from the Select Committee of Anatomy. Ordered by The House Of Commons (22 july 1828)

URL: <https://archive.org/details/reportfromselect00grea>

Stadsarchief van Amsterdam. 30265: Archief van de Universiteit van Amsterdam; Faculteit Geneeskunde. 460-46: Stukken betreffende het verkrijgen van lijken ten behoeve van het ontleedkundig onderwijs 1879 – 1941. Geraadpleegde brieven uit 1882, 1935, 1936, 1938

Wijhe, Prof, J.W., *Onderwijs En Laboratorium Bij De Ontleedkunde. Redevoering Uitgesproken Bij De Openeing Van Het Laboratorium Voor Anatomie En Embryologie Te Groningen op 23 oktober 1909* (J. B. Wolters, Groningen , 1909)

SECUNDAIRE LITERATUUR

Buklijas, Tatjana, 'Cultures of Death and Politics of Corpse Supply: Anatomy in Vienna', 1848–1914, *Bulletin of the History of Medicine*, 82, 3, (Fall 2008), 570-607

Calkoen, G.Th.A., *Historia Medicinae In Nederland. Geneeskundige geschiedenis der Utrechtse Universiteit*. (Utrecht, 1984)

Cappers, Wim, *Aan deze zijde van de dood (Funeraire componenten van seculariserende cultuurlandschappen in Nederland 1576-2010)*, (Amsterdam, 2012)

Ellis, Harold, *The Cambridge Illustrated History Of Surgery*, (Cambridge University Press, New York, 2009)

Foucault, Michel, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*, (Historische Uitgeverij, Groningen, 1989)

Frank, Julia Bess, 'Body Snatching: A Grave Medical Problem', *The Yale Journal Of Biology And Medicine* 49, (1976), 399-410.

Haak, Bob, *Regenten en regentessen, overlieden en chirurgijns : Amsterdamse groep[s]portretten van 1600 tot 1835*. (Amsterdam Historisch Museum, Amsterdam, 1972)

Haneveld, G.T, *Pathologische-Anatomie in Utrecht circa 1800-1850*, (Ronald Meesters,

Amsterdam, 1978)

Huisman, Tim., *The Finger of God: Anatomical Practice in 17th-Century Leiden*, (Universiteit Leiden, 2008)

Lassek, Arthur Marvell, *Human Dissection : Its Drama and Struggle* (Charles C. Thomas Publisher, Springfield, 1958)

Lindeboom, G.A., *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*. (Fibula-Van Dishoeck, Haarlem, 1981)

Middelkoop, Norbert, *De anatomische les van Dr. Deijman* (Amsterdam Historisch Museum, Amsterdam, 1994)

Mooij, Annette Jacoba, *De polsslag van de stad : 350 jaar academische geneeskunde in Amsterdam* (Arbeiderspers, Amsterdam, 1999)

Oosterbaan, P. *Het Oude en Nieuwe Gasthuis te Delft (1252 – 1795)*, (Groningen, 1954)

Pel, J.Z.S., *Chirurgijns, Doctoren, Heelmeesters En Artsen Op Het Eiland Walcheren 1700-2000* (Koninklijk Zeeuwsch Genootschap Der Wetenschappen, Middelburg, 2007)

Piechocki, Werner, "Zur Leichenversorgung der halleschen Anatomie im 18. und 19. Jahrhundert," *Acta Historica Leopoldina*, 2 (1965), 67–105.

Quigley, Christine, *Dissection on Display. Cadavers, Anatomists and Public Spectacle*, (McFarland & Company, Inc. Jefferson, 2012)

Richardson, R, *Death, Dissection and Destitute*, (Routledge & Keagan Paul, Londen/New York, 1987)

Roach, Mary, *Stiff. The Curious Lives of Human Cadavers*, (Viking, London, 2003)

Rothman, David J., Steven Marcus, Stephanie A. Kiceluk, *Medicine and Western Civilization*, (Rutgers University Press, New Jersey, 1995)

Rovee, Christopher Kent, *Imagining the Gallery: The Social Body of British Romanticism*, (Stanford University press, Stanford, 2006)

Sawday, Jonathan, *The Body Emblazoned. Dissection and the Human Body in the Renaissance Culture* (Routledge, London/New York, 1995)

Stukenbrock, Karin, "Der zerstückte Körper": zur Sozialgeschichte der anatomischen Sektionen in der frühen Neuzeit (1650–1800) (Stuttgart, Franz Steiner, 2001)

Vries, Pieter de, *Het Huisje op de begraafplaats. Lijkenhuisjes in Groningen* (Profiel, Bedum, 2007)

Wagner, Silke , "' . . . wenigstens im Tode der Welt noch nützlich und brauchbar.' Die Göttinger Anatomie und ihre Leichen," *Göttinger Jahrbuch*, 43,(1945) 63–90

OVERIG

BBC News, 'The body snatchers' legacy to medicine' (versie 12 december 2005)

<http://news.bbc.co.uk/2/hi/health/4509648.stm> (5 januari 2014)

Devonshire Heritage, 'the final fate of the poor - the anatomy act of 1832' (versie augustus 2009) <http://www.devonheritage.org/Places/DevonCounty/Thefinalfateofthepoor-theAnatomyActof1832.htm> (10 januari 2014)

Martyn Gorman, University of Aberdeen, ' An introduction to grave robbing in Scotland' (versie 2010) <http://www.abdn.ac.uk/body snatchers/background.php> (10 november 2013)

NOS, 'Overshot lijken voor wetenschap' (versie 14 juli 2012) <http://nos.nl/artikel/394942->

overschot-lijken-voor-wetenschap.html (17 januari 2014)

Science Museum, 'William Burke (1792-1829) and William Hare (1792/1804 - c. 1858?)'

(versie onbekend) <http://www.sciencemuseum.org.uk/broughttolife/people/burkehare.aspx> (20 januari 2014)

University of Aberdeen, 'Digital Echoes Of The Resurrection Men'. (versie november 2013)

<http://www.abdn.ac.uk/talpa/body snatchers/Welcome.html> (7 november 2013)